

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1963.2.04>

SÕNARÕHUST EESTI KEELES

T.-R. VIITSO

Käesolevas kirjutises peatutakse kolmel küsimusel: 1) kuidas on eesti keele sõnarõhku seni käsitletud, 2) kas ja kuidas on senised seletused vastuvõetavad, 3) kuidas on võimalik eesti keele sõnarõhku fonoloogiliselt ja morfoloogiliselt defineerida. Siinjuures ei vaadelda ligemalt kaasrõhku ega nullrõhku, samuti mitte rõhuolusid liitsõnades. Vastavalt mõistetakse järgnevas sõnarõhu all sõna pearõhku.

I. Senised rõhukäsitlused

Eesti keele grammatikates on mitmesugustes sõnastustes nenditud, et rõhk on eesti keeles enamasti esimesel silbil. Aga juba H. Gösekeni grammatika rõhureeglites leidub punkt, millest võib järeldada, et võõrnimedes võis rõhk kõikuda: «Laenatud pärisnimed võivad olla pikalt ja lühidalt hääldatud / nagu *Māriā* ning *Māriā*...»¹ J. Hornung ning O. W. Masing on esimestena ühendanud rõhuga ka nn. II ja III vältusastme korrelatsiooni.²

Et võõrsõnades rõhk võis kõikuda, on näidanud A. W. Hupel oma grammatika teises trükis: «Peale liitsõnade on veel teisi, mis ülaltoodud üldisi rõhureegleid näiliselt või tõeliselt piiravad. Nimelt... Mõningad teistest keeltest laenatud, näit. *sele* Selee e. Schelee, samuti *warifeer* (kolmesilbiline) der Pharisäer. Sinna võib arvata ka *Philistid* die Philisten, kus rõhk on keskmisel silbil, kuigi eestlane selle meeleldi esimesele asetab.»³ Ed. Ahrensi järgi võis rõhk olla mitteesimesel silbil üksnes hüüdsõnades: *ennäe! tohoo! hurjoo!*⁴ Ahrens on küllaltki täpselt määranud kaasrõhu asendi sõnas.⁵ F. J. Wiedemanni grammatikas on esmakordselt arvestatud rõhu asendit sõnade rühmitamisel muutkondadesse, kusjuures rõhku on määratletud kui rütmilist.⁶ Järgnevad grammatikad pole rõhukäsitlust oluliselt täiendanud.

¹ *Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache...* Von Henrico Gösekenio. Reval, 1660, lk. 13.

² *Grammatica Esthonica, brevi. Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem.* ed. à Johanne Hornung. Riga, s. a. (1693), lk. 19, 30 ja 31; O. W. Masing, *Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift.* Dorpat, 1820, lk. 14 jj.

³ A. W. Hupel, *Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dorptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche.* Mitau, 1818, lk. 12.

⁴ Ed. Ahrens, *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes.* Zweite umgearbeitete Auflage. Reval, 1853, lk. 17.

⁵ Sealsamas, lk. 17–18.

⁶ F. J. Wiedemann, *Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte.* St. Pétersbourg, 1875, lk. 131.

Esimesed katsed eesti sõnarõhku fonoloogiliselt defineerida on teinud P. Ariste. Ta on esitanud järgmised seisukohad: 1) rõhk on tänapäeva eesti keeles ebakindel, 2) rõhk eesti keeles on muutumas vahelduvaks, 3) rõhk on tänapäeva eesti keeles fonoloogiline.⁷ Nende seisukohtade kinnitamiseks esitatud näidetel peatutakse hiljem. Samal ajal tuleb märkida, et P. Ariste ei räägi rõhust üldsegi oma varasemaid seisukohti revideerivas artiklis «Foneem eesti keeles»⁸.

R. T. Harmsi järgi on eesti keeles kaks rõhufoneemi — esmane (*primary*) ja teine (*secondary*).⁹ Mille poolest need foneemid erinevad, jääb selgusetuks; ilmselt pole tegemist pea- ja kaasarõhuga. Lisaks peab R. T. Harms rõhu asendit oluliseks nn. II ja III vältusastme eristamisel.

V. Hallap loeb rõhu olemasolu või puudumise lingvistilise vormi lahutamatuks koostisosaks ning peab oletamisi võimalikuks, et ka kaasarõhk võib osutada eraldi fonoloogiliseks üksuseks.¹⁰ Diskuteerides R. T. Harmsiga lükkab V. Hallap ümber Harmsi seisukoha, mille järgi nn. vältusastmed olevat tingitud rõhu asendist, näidates, et vältusastmete opositsioon on rõhust *resp.* paarõhust sõltumatu.¹¹

R. T. Harmsi käsitlusele sarnaneb ka A. Rauna mõnevõrra varasem ja ühtlasi ähmasem kirjutis «Word stress in Estonian».¹² A. Raun on tulnud järeldusele, et rõhk on eesti keeles märkiv ja ühtlasi mittedistinktiivne. Seejuures sisaldab rõhk Rauna käsitluses kestuse, s. o. nn. vältusastmed kui tähtsaima rõhufaktori ning intensiivsuse, toonid ja seondumise kui teise tähtsusega faktorid.¹³ Lisaks eristab Raun paarõhku (*primary stress*) ja kaasarõhku (*weaker stress*), kusjuures viimasel on tugevam ja nõrgem variant. Vrd.: «Pearõhk võib langeda ülipikale, pikale või lühikesele silbile, kuna kaasarõhu tugevam variant esineb ainult ülipikas silbis ja nõrgem variant kas pikas või lühikeses... Ühesilbised sõnad on eraldi hääldatuna ülipikad.»¹⁴ Seega, kui A. Raun pole *distinktiivsusele* andnud uut sisu, on rõhk mittelefonoloogiline, sama kehtib nn. vältusastmete ja teiste «rõhufaktorite» kohta. Seega oleksid näit. sõnad *vaka* ja *vakka* fonoloogiliselt samased; see pole aga ilmselt õige.

I. Lehiste peab rõhusüsteemi teise tähtsusega prosoodiliseks süsteemiks, eristades siiski prosodeemidena kolme rõhu astet: paarõhku, kaasarõhku ning nõrka rõhku.¹⁵ Nende astmete eristamise vajadust pole I. Lehiste ligemalt põhjendanud. Põhjendamata ja allakirjutanu meelest ka põhjendamatu on rõhusüsteemi lugemine teise tähtsusega prosoodiliseks süsteemiks (Lehiste järgi on esmase tähtsusega prosoodiliseks süsteemiks kvantiteedisüsteem, s. o. nn. vältusastmed).

⁷ Vrd. P. Ariste, Rõhutunde lõdvenemine eesti keeles. «Eesti Keel ja Kirjandus» 1941, nr. 5/6, lk. 376—380; P. Ariste, Eesti foneetika. Tartu, 1946, lk. 89—91; P. Ariste, Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Filoloogilised teadused 3. Tartu, 1947, lk. 10—12; P. Ariste, Eesti keele foneetika. Tartu, 1953, lk. 97—99.

⁸ P. Ariste, Foneem eesti keeles. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1953, nr. 3, lk. 357—367.

⁹ R. T. Harms, A descriptive grammar of Estonian. Chicago, Illinois, 1960, lk. 5, 6 ja 12—14.

¹⁰ V. Hallap, Soome-ugri transkriptsioon ja fonoloogiline transkriptsioon. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused (= KKIU) VI. Tallinn, 1961, lk. 224.

Ühtlasi lubatagu allakirjutanal V. Hallapile tänu avaldada käesoleva kirjutise idee ja arvukate kriitiliste märkuste eest.

¹¹ Sealsamas, lk. 225.

¹² Lingua VII, 4. Amsterdam, 1958, lk. 349—355.

¹³ Sealsamas, lk. 349.

¹⁴ Sealsamas, lk. 351.

¹⁵ I. Lehiste, Segmental and syllabic quantity in Estonian. American Studies in Uralic Linguistics. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 1. Bloomington, 1960, lk. 24.

2. Rõhuolud eesti normikeeles

2.1. Transkriptsioon. Näidetes kasutatakse fonoloogilist transkriptsiooni, kusjuures ühtlustatakse kõigi autorite transkriptsioonid. Seejuures lähtutakse järgmistest postulaatidest.

1. Eesti keeles on järgmised foneemid: poolvokaalid /, h v/, vokaalid /e õ i ä a ö o ü u/, konsonandid /d t n z s b p m f ž š g k/, liikvidad /r l/.¹⁶

2. Eesti keeles on järgmised prosodeemid¹⁷: tugev (silbi-)aktsent /' /¹⁸; palatalisatsioon /'/; junktuurid /- + #/.¹⁹

3. Eesti sõnarõhk on isoleeritud sõnades indiviidne, s. t. tal ei ole variante.²⁰

Sõnarõhku (pearõhku) märgib fonoloogilises transkriptsioonis /./, mis kirjutatakse silbi esimese vokaalosse järele, kui see ei alusta silpi. Kaasrõhku märgib fonoloogilises transkriptsioonis /:/, mille asukoht on analoogiline. Pearõhku märgitakse kõigil juhtudel, kuigi esialgu pole selgitatud, kas ja kui võrd rõhud on fonoloogilised, selle selgitamine on teatavasti käesoleva kirjutise peamisi ülesandeid. Paraku pole fonoloogilise kaasrõhu olemasolu ja asukoht sageli teada, mistõttu seda märgitakse ainult kindlatel juhtudel.

2.2. Diskussioon. Seniste seletuste õigsust on võimalik kontrollida vaid osaliselt, sest üksnes P. Ariste, V. Hallap ja A. Raun on oma seisukohtade kinnitamiseks esitanud asjamaaseid keelenäiteid.

P. Ariste on sõnarõhu fonoloogilise näitamiseks esitanud rõhukontrastid /se.minarist/ [se'minarist] (seestütlev) — /seminari.st/ [se:mini'ri:st] (nimetav), /te.lefonist/ [te'lefonist] — /telefoni.st/ [te:lefo'ni:st], /tra.ktorist/ [tra'ktorist] — /traktori.st/ [tra'kto'ri:st], /ma.rksist/ [ma'rksist] (Marxist) — /marksi.st/ [mark'si:st], /kre.edit/ [kre'di:t] — /kredi.it/ [kre'di:t], /ko.met/ [ko'mei] — /kome.et/ [komē't], /ka.nu/ [ka'nü] — /kanu.u/ [kanū-], /va.luta/ [va'lu'ta] (ilmaütl.) — /valu.uta/ [valū'tta]. Esitatud näited pole küllaldased. Üksnes neist näidetest lähtudes on sõnarõhu asend defineeritav järgmiselt:

¹⁶ Foneemi /./ märgitakse siis, kui silbi vokaalile ei eelne selles silbis ühtki muud konsonanti, näit. *ega* /e.ga/; sellele on teataval määral analoogiline vana-kreeka *spiritus lenis*, mis märgib /h/ puudumist. Ühtlasi tõlgendatakse foneetilisi geminaatkonsonante rõhulise ja rõhutu silbi piiril kui vastava konsonandi ja /./ ühendit *excl.* struktuurides nagu [a'üttò] /a.uto/, [vi'kkà] /vi.ika/, [tä'kke] /tä.ike/ jts. Foneem /i/ hõlmab häälikuid [i j (~ è)], kuid [i]-le järgnev [j], samuti ka [u]-le järgnev [w] on defineeritud kui foneemi /./ manifestatsioonid, kui [i u] on diftongi järelkomponentideks. Vastavalt seletatakse nimetatud juhtudel foneetilisi silbialgulisilbi konsonante foneemi /./ afonoloogilise assimileerumisega. Konsonandi ja foneemi /./ ühenditena ei vaadelda ortograafilisi *nn* ja *ll* ühendite ortogrammides nagu *modernne* /mode.rn-ne/, *itaallane* [ita.al-lane] jts.

Foneemidele /d z b ž g/ vastavad häälikud [D Z B Ž G].

¹⁷ Prosodeem on selline jagamatu fonoloogiline üksus, mille ulatus on põhimõtteliselt suurem üksikfoneemi ulatusest. Nii on näit. fonoloogilise palatalisatsiooni ulatuseks rõhulise silbi vokaalile järgnev konsonantaines, kuigi palataliseeritud on faktiliselt ainult vokaalile *v a h e u l t* järgnevad häälikud [D t' n ž s l'], mitte näit. ülejäärgmised. Nimetatud palataliseeritud häälikuid võib määratleda kui vastava prosodeemi harja.

¹⁸ Tugev e. graavisaktsent /'/, mis tingib nn. III vältusastme, markeerib rõhulist (s. o. pea- või kaasrõhulist) silpi nii, et aktsendi hari langeb viimasele foneemile silbis. Uhesilbilistes sõnades ja sõnalõpulisel rõhulises silbis aktsenti /' / ei märgita, sest seal puudub aktsentide vastandatus; foneetiline pool-, täis-, kolmveerand- ja ülipikkus [ˈ ~ ˌ ~ ː ~ ˑ] on neil juhtudel foneetiliselt tingitud ja osutavad, et silp (sõna) on rõhuline.

¹⁹ /- / esineb juhtudel nagu (lööb) *üleaisa* /ü.le-a.iza/; /+ / esineb juhtudel nagu (*astus*) *üle aisa* /ü.le+a.iza/. /# / märgib lausungi algust ja lõppu (lausung on ühe keeletarvitaja ühekordne kõneavaldus); s. t. /# / tähistab lausungile eelnevat või järgnevat vaikust sellesama kõneleja poolt. Nagu esitatust nähtub, junktuurid ühendavad (ja ühtlasi eraldavad) kõnevoolu lõike, antud juhul sõnu ja lausungeid.

²⁰ Olgu märgitud, et näit. morfoloogiliste liitsõnade teises komponendis esineb n.õ. teise astme pearõhk, s. o. pearõhu variant, mis tõstab esile üht kindlat silpi, mis teistel juhtudel on pearõhuline, vastandades seda ühtlasi nii selle kui eelneva sõna mittepearõhulistele silpidele.

1) rõhk on järgsilbil, kui seal esineb a) kahe sarnase vokaali ühend või b) foneetiliselt pikk, kolmveerand- või ülipikk häälik või poolpikk häälik konsonantühendis või diftongis; 2) kõigil ülejäänud juhtudel on rõhk esimesel silbil. Nendele reeglitele vastavad ka kõik teised P. Ariste esitatud näited sõnarõhust üksiksõnade järgsilpidel. Seega rõhk poleks fonoloogiliselt distinktiivne, vaid positsiooniliselt määratav. P. Ariste *ist*-lõpulised näited on üle võtnud A. Raun.

V. Hallap on osutanud, et osa sõnu nagu */ta.iu/*, */võ.i/*, */o.stan/* on alati rõhulised, osa sõnu nagu */ta/*, */iu/*, */või/*, */ia/* on lauses enamasti rõhuta. V. Hallap on esitanud rõhulise-rõhutu opositsiooni näitena konstruksioonid */ta.iu+.a.reneb/* — */ta-iu+.a.reneb/*, mis on teatud tingimustes täiesti mõeldavad. Kuigi need põhjendused tunduvad küllaldastena, vajab küsimus siiski põhjalikumat uurimist. Paistab, et ka tavaliselt rõhulised sõnad võivad minetada rõhu lauserõhutus asendis, eriti allegrokõnes; teisel poolt võivad ka tavaliselt rõhuta sõnad olla rõhulised, nagu lausungi alguses ja (harva) lauserõhulises asendis. Kuigi näiteks sõnade *üks* */ü.ks ~ üks/* ja *see* */se.e ~ se/* puhul näib rõhu olemasolu või puudumine olevat funktsionaalne, nimelt märkides ühel puhul atribuutivsust, teisel puhul vastavalt indetermineeritust e. määramatust või determineeritust e. määratust, ei saa küsimust sellisel kujul pidada lahendatuks lausefoneetiliste ja statistiliste uurimisteta.

Siiski, arvestades, et eesti keel on vahelduva rõhuga keeli, võib rõhu olemasolemise ja puudumise relevantsus olla lihtsamalt selgitatav kui rõhuliste ja rõhuta sõnade distributsiooni uurides. Selleks on küllalt, kui leidub rõhuopositsiooniga sõnapaare või selliseid üksiksõnu, kus rõhu asend pole määratav mingite kindlate foneemühendite kaudu.

2.3. Rõhk üksiksõnades. Järgnevalt vaadeldakse rõhuolusid üksiksõnades. Üksiksõnaks ei peeta liitsõnu.

Et seejuures on otstarbekas vahet teha võõrsõnade ja n.-õ. omade sõnade vahel, tuleb määrata võõrsõna mõiste. Võõrsõnadeks nimetatakse siin sellist sõnavara kihti, mida keelearvitaja tajub emakeeles võõrana vähemalt ühe tunnuse põhjal järgmistest: 1) sõnaga märgitava tähendussisu tõttu (näit. eesti */ta.el/* 'münt ja väärismetallide kaaluühik Hiinas'), 2) ebatavalise foneemilise koostise tõttu (näit. eesti */sku.nks/*, 3) rõhu ebatavalise asendi tõttu (näit. eesti */lomba.rdid/* 'pandimajad'). Veel on otstarbekas eraldada omade sõnade hulgast interjektsioonid (koos onomatopöadega) nende erilise foneemilise koostise tõttu.

Rõhuga sõnad võivad jaguneda temaatilise ja atemaatilise rõhuga²¹ sõnadeks. Temaatilise rõhuga sõnadeks nimetatakse neid sõnu, kus rõhu asend on määratav kindla silbi või kindlate fonoloogiliste üksuste ühendite kaudu; atemaatilise rõhuga sõnadeks nimetatakse sõnu, kus rõhu asend pole määratav mingi kindla silbi või fonoloogiliste üksuste ühendite kaudu, nii et rõhu asend oleneb konkreetsest sõnast. Atemaatilise rõhuga sõnade olemasolu keeles on küllaldaseks tõendiks, et rõhk on fonoloogiline, vrd. näit. vene *му.ка* */mu.ka/* 'piin' ja *мы.ка* */muka./* 'jahu'.

Enne rõhu temaatilisuse või atemaatilise selgitamist tuleb määrata foneemide ja prosodeemide vastastikused vahekorrad. Nimelt on oluline, kas rõhkude ja rõhu asendi määramine peab fonoloogilise süsteemi seisukohalt eelnema või järgnema aktsendi- ja palatalisatsiooniprosodeemide sedastamisele, samuti see, kas prosodeemide (või milliste prosodeemide) sedastamine peab eelnema või järgnema foneemide sedastamisele. On ilmne, et küsimusel aktsendi- ja palatalisatsiooniprosodeemide vastandatusest on mõte üksnes fonoloogiliselt rõhulise, s. o. pea- või kaasrõhulise silbi või selle silbi vokaalile järgneva dentaali puhul, s.t. nullrõhulise silbis puudub aktsendikorrelatsioon ja nullrõhulise silbi vokaalile järgnevate dentaalide puhul puudub palatalisatsioonikorrelatsioon. Seega peab silbi rõhulisuse—rõhutuse määramine eelnema prosodeemide */* ja */* sedastamisele. Nähtavasti pole oluline, kas sedastatakse enne */* või */*, nende mõlema sedastamine peab

²¹ Terminid *temaatiline rõhk* ja *atemaatiline rõhk* tarvitatakse S. E. Martini eeskujul, vrd. S. E. Martin, *Morphophonemics of standard colloquial Japanese*. Language 28, No. 3 (Part 2), Supplement. Language dissertation No. 47. Baltimore, 1952, lk. 33.

aga eelnema foneemide sedastamisele. Rangelt võttes peab ka silbi pea- või kaasrõhulisuse määramine fonoloogilises süsteemis eelnema foneemide sedastamisele, peaks aga järgnema /ʃ/ ja /ʃ/ sedastamisele. Nimelt on silp kas pea- või kaasrõhuline, kui silbis esineb aktsent /ʃ/ või kui silbi vokaalosalale järgneb fonoloogiliselt palataliseeritud foneemühend (foneem); nende prosodeemide puudumine ei tähenda aga, et silp oleks tingimata rõhuline või tingimata rõhuta, pea- või kaasrõhulisusest rääkimata.²² Et järgnevalt püütakse kindlaks teha, kas sõnarõhk on temaatiline või atemaatiline, esitatakse näited fonoloogilises transkriptsioonis, s. t. eeldatakse, et on sedastatud 1) kõik prosodeemid, sealhulgas peaarõhk (seega on peaarõhk eraldatud kaasrõhust), 2) kõik foneemid. Töö põhioperatsioon on selles, et teada olevat sõnarõhku *resp.* selle foneetilist manifestatsiooni püütakse defineerida kui kindlate fonoloogiliste üksuste ühendi omadust. Seega, kui fonoloogilise süsteemi sedastamisel kehtib järjekord: 1) (pea- ja kaas-)rõhk, 2) tugev aktsent, 3) palatalisatsioon, 4) peaarõhk või kaasarõhk, 5) foneemid, toimub nüüd osaline defonologiseerimine nii, et kõigepealt «kaotatakse» peaarõhk.

Alljärgnevalt määrataksegi eesti sõnarõhu asend «Õigekeelsuse sõnaraamatu» (OS-i) põhjal, kuigi OS sageli ei kajasta normaalset eesti keeletarvitust või esitab süsteemipärsitud fikseeringuid. Reeglid esitatakse nii, et eelnev reegel välistab järgnevad, s. o. eelnevale reeglile alluvad sõnad ei allu järgnevatele reeglitele. Ümarsulgusid transkriptsioonis kasutatakse täiendava informatsiooni andmiseks väljaspool sulgusid esitatavate foneemühendite distributsiooni kohta. Foneemi /i/ allofooni [j] (~ [é]) puhul kasutatakse afonoloogilist märki /_~/; seega: /i̯/.

1) Osareeglitest a)–ξ) klausliga «välja arvatud...» välistatud sõnad alluvad vastavatele üldreeglitele 3)–6) a), b) või c).

2) Võõrsõnad, mis alluvad osareeglitele β)–ξ) reeglis 3a, a)–γ) reeglis 3b ja võõrsõnad, mis on osareeglitega a)–ξ) välistatud üldreeglist 6a, on atemaatilise rõhuga.

3) Sõnarõhk on rõhulisel silbil

a) mis on sõna lõpul või kus esineb tugev aktsent /ʃ/ nii, et eelnevates silpides /ʃ/ ei esine, ja see sõnalõpuline silp või /ʃ/ pole seotud foneemühenditega

a) /-ik-/ ja /-elm-/; /-orn-/ 2. silbis; /-ang-/ 3. silbis;

β) /-ang-/ 4. silbis sõna lõpul, /e/ või /i/ ees; /i/ puhul on rõhk 2. silbil;

γ) /-ii-/ 4. silbis, kui järgneb konsonant²³ sõna lõpul või järgnevas silbis esineb /i/ või /e/;

Näiteks: /tra.ktorist tra:ktori.st tra:ktori.šte ,ala.ʔmi kurnä.u karzu.mdi/. Sõnades nagu /ma.ašti:k̄.u ,a.kti:iv ,a.pte:ek/ on peaarõhk esimesel sellisel silbil, mitte aga järgmisel.

Nii välistuvad näit. /rã.gasti:k̄ kã.resti:k̄,u ku.iute:lma/, samuti /le.kho:ʔni/ ja /pu.me.ra:ñge/.

Välistuvad /ora.nguta:ng ,ora.nguta:ñge/. Aga: /tepa:rtema.ng tepa:rtema.ñge/ (reegel 2!). /i/ puhul on rõhk 2. silbil: /ora.nguta:ñgi/.

Välistuvad näit. /ko.mitati:iv/, kus /ii/ on konsonandiga lõppevas lõpusilbis; /ko.mitati:ivi ,a.k.uzati:ive/, kus järgnevas silbis on vastavalt /i/ ja /e/. Aga (reegel 2!): /te.minuti.iv ,a.p.eriti:ivi/.

²² See viitab võimalusele, et peaarõhk ja kaasarõhk osutuvad kumbki mingi spetsiifilise fonoloogilise junktuuri ning rõhu (rõhulisuse) korrutiseks (*korruptis* glossemaatikute termini *connection* tähenduses).

²³ Reeglites nimetatakse konsonantideks ka poolvokaale ning liikvidaid (vt. § 2.1).

õ) 3. silbis nii, et see silp on sõna lõpul või järgnevas silbis esinevad /i/ või /e/, v ä l j a a r v a t u d: ühendid /-ist-/, /-ism-/, /-eer-/, /-öö-/: kahe sarnase vokaali ühend /i/ või /e/ järel;

ε) /-s,e/ sõna lõpul;

ζ) /-es-/ 2. silbis, kui see silp on sõna lõpul või järgnevas silbis on /i/;

b) kus esineb kahe sarnase vokaali ühend nii, et järgnevates silpides kahe sarnase vokaali ühendeid ei esine ja see ühend pole

α) /ee/ ühendis /-teeg-/;

β) /ii/ 4. silbis, kui järgnevas silbis on /i/;

γ) 3. silbis, kui järgnevas silbis on /i/, v ä l j a a r v a t u d: kahe sarnase vokaali ühendkonsonandile järgneva /i/ või /e/ järel; /ee/ /r/ ees; /öö/.

4) Vöörõõnas ei ole rõhk sellel järgsilbil, kus

a) silbi vokaalile järgneb konsonant-ühend või konsonandi ja /i/ ühend ning see ühend on

α) sõna lõpul;

β) /l/-lõpuline /-ik,u-/, /-ik,e-/, /-uz-/ ees; /z/-lõpuline /-uz-/ ja /e/ ees; /n/-lõpuline /e/ ees sõna lõpul; /d/-lõpuline /-am-/ ees;

Nii välistuvad /pa.raia:sti ko.mpani:i pa.ragra:hvi mo.numa:ni,i ,a.mpefma:ni,e ka.rtote:ek/. Muid sõnu (reegel 2!): /e:le-me.ni,i fo.note.ek sa.ndale.t,e/. Reegli 1 põhjal a r v a t a k s e siit v ä l j a ja lähevad üldreegli 3a alla sõnad nagu /mo:t,o-ri.st ko:m,uni.sm te:klame.èrida re:žisõ:õre represio.on ,a:re,a.äli/.

Välistuvad näit. /pi.sne:s,e ma.dala:s,e ,a.lkoholize:iš,e. Aga (reegel 2!): /fine.s,e ,a:nana.s,e/.

Nii välistuvad näit. /pi.sne:s pi.sne:s,i/. Teisiti on sõnades nagu /fine.s fine.s,i/ (reegel 2!).

Näiteks: /sa.ared turkme.enid/. Sõnades nagu /ko:ordine.erime/ on rõhk viimasel sellesilbil, mitte aga eelneval.

Välistub näit. /ka.rtote:egi/. Teisiti sõnades /pi:blote.egi fo.note.egi/ (reegel 2!).

Välistuvad näit. /ko.mitati:ivi ,a.k,uza-ti:ivi/. Aga (reegel 2!): /a:p,eriti.ivi te:mini.ti.ivi/.

Nii välistuvad näit. /i.nvali:idi pe.dago:ogid ma.nikü:üri sa.mote:edist/. Reegli 1 põhjal a r v a t a k s e siit v ä l j a ja ning lähevad üldreegli 3b alla näit. /represio.oni/, kus /oo/ on /i/ järel; /a:re,a.alid te:klame.erin re:žisõ.õri/. Aga (reegel 2!): /ku:k,erzi.idi ,i:nfuzo.orid/.

Näit. sõnades /ko.laps pu.bert ko.l,etš ,aru.speks/, mille lõpul on konsonantühend, pole rõhk viimasel silbil.

Näit. sõnades /fili.sterli:k,u fili.sterli:k,e fili.sterluz/, kus rõhk pole silbil /-ik,u-/, /-ik,e-/, /-uz-/ ees; sõnades /ka.lorzuz molekulze/, kus /z/-lõpuline konsonantühend on vastavalt /-uz-/ ja /e/ ees; sõnades nagu /mo.lekulne/, kus /n/-lõpuline konsonantühend on sõnalõpulisel /e/ ees; sõnades nagu /ko.f,erdam/, kus /d/ on /-am-/ ees.

γ) /tr/, /ktr/, /kr/, /st/, /sĩ/ (~ /zi/),
/ni/, /nkt/, /h, / -on-/ ees; /nd/ -or-, /-ör-/
ees; /mpl/ ja /nt/ -ar-/ ees; /l, / -er-/ ees;

δ) /rn/ ühendis /-horni-/; /lm/, /rm/, kui
järgneb /-añ,-/ või /-an,-/.

ε) / (a)lt/, / (e)rt/, /nt/, /ps/ /i/ ees; /rm/,
/ng/ /u/ ees; /br/, /i/ /a/ ees; seejuures on
ühend 2. silbi vokaali järel;

ζ) /ng/ /i/ ees 4. silbi vokaali järel; sel
juhul on rõhk 2. silbil;

b) esineb diftong²⁴ ja see on

a) /ui/ ja /oi/ 3. silbis ning /ei/, kui järg-
neb /ta/, /st/, /lt/, /d/, /ks/, /ni/, /le/, /l/
sõna lõpul;

c) silbi vokaalile järgneb üksikkonsonant
ning see konsonant on

a) sõna lõpul;

β) /l/ -ur-, /-or-/ ees; /s/ -ar-/ ees; /j/
-or-, /-on-/ ees; /p/ -oli-/ ees; /j/ /a/ ees
2. silbis;

γ) /k/ ühendites /-ika-, /-iku-, /-ikon-,
/e-ku-/.

5) Võõrsõnades, kus on rohkem kui üks
reegli 6) tingimustele vastav silp, on rõhk
viimasel sellisel.

6) Võõrsõnades ja interjektsioonides on
rõhk sellel järgsilbil, kus

a) silbi vokaalile järgneb konsonant või
konsonantühend ning see pole

a) /t/ /a/, /i/ või /e/ ees; /ks/ /i/ või /e/
ees; /st/ ja /s/ /e/ ees; /ld/ ja /rd/ /a/ ees;

β) /u/ või /o/ ees;

Näit. sõnades /po.zitron ,e.lektron ,o.mik-
ron /lo.giston re. vision ša.mpinion ,o.rpink-
ton akro.stih,on/, kus rõhk pole silbil, mille
vokaalile järgneva konsonantühendi järel
on /-on-/; samuti sõnades nagu /ko.mendor
ko.mandöre/, kus järgneb vastavalt /-or-/
või /-ör-/; sõnades /e.ksemplar ,i.nventar/,
kus järgneb /-ar-/ ja /le.vel,er/, kus järgneb
/-er-/.

Näit. /le.kho:rni/; /a.mpelma:n,i ,o.lder-
ma:n,i/.

Näit.: /pe.nalti pu.berti tär.pentin sü.nop-
siz/, kus konsonantühendi järel on /i/;
/ka.zarnu tu.mpingu/, kus järgneb /u/;
/a.igebra ma.terial/, kus ühendile järgneb
/a/.

Näit. /ora.nguta:ngile/.

Näit.: /te.r.ikuid tü.namoid ,a.lkoholizeilt/.

Näit. sõnades /ma.gnet ma.gnetit ,a.šiš/
Näit.: /po.litur mo.nitor/, /emisar/, /se.-
mafor sa.kšofoñ/, /mo.nopoli/, /sa.rafan/.

Näit.: /pe.likani logi.stika ,agno.stiku
e.likon mo.lekul/.

Näiteks sõnades /emba.rgo mari.mba ka-
li.pso ,aitä.h,i/.

Nii välistuvad /spi.k.erdatakse spi.k.erda:t,i
spi.k.erdate ka.loritest/, /šmu.geldaksid
šmu.gelda:t,akse/, /a.lkoholiste ,a.lkoholise/;
/šmu.geldab spi.k.erdab/. Teisiti on näit.
võõrsõnades (reegel 2!) /ka:šelo.t,i kon.e.ksi
paral,a.ksid/.

Välistuvad näit.: /fa.šingu mo.nopol
azü.ndetoni/, kus rõhk pole silbil, millele
järgneb /u/ või /o/. Aga (reegel 2!): /pi:ra-
ru.k,u krupe.t,oni koma.ndo/.

²⁴ Diftongideks ei peeta silpi alustava /i/ = /i/ = [j] kõrvuti esinemisi mingi vokaa-
liga.

γ) /i/ ees 3. silbis, välja arvatud /sm/;

δ) /ps/, /ts/, /t/, /tš/ (~ /dž/), /nks/, /ks/, /k/, /f/, /st/, /e)s/, /š/, /ng/, /lz/, /rd/ /i/ ees 2. silbis;

b) esineb diifong.

7) Kõigis ülejäänud rõhuga sõnades on pearõhk esimesel silbil.

Esitatud üldistest reeglitest nähtub, et nn. omades sõnades on rõhutingimused järgmised.

1) Pearõhk on rõhulisel silbil, mis on sõna lõpul või kus esineb tugev aktsent /' / nii, et see aktsentueeritud silp on esimene selline; ja see sõnalõpuline silp või /' / pole seotud foneemühenditega

a) /-ik-/ ja /-elm-/;

β) /-sti/ ja /s.e/ sõna lõpul;

2) Rõhk on silbil, mille vokaalile järgneb ühend /-h,-/.

3) Kõigis ülejäänud rõhuga sõnades on pearõhk esimesel silbil.

Seega on rõhk omades sõnades positsiooniliselt defineeritav, s. o. temaatiline. Kõrvale jättes interjektioonid ning onomatopöad ja neist moodustatud sõnad, võib rõhku vaadelda kui sõnajunktuuri komponenti.

Rõhu atemaatilises keele heterogeenses fonoloogilises süsteemis tuleb seega võõrsõnade erinevatest rõhutingimustest. On nimelt küllaltki palju atemaatilise rõhuga võõrsõnu. Võrreldagu näit. sõnu nagu /ko.mita:iv — te:mini:iv/, mo.nume:ni:i — ,e:leme:ni:i/, /ka.rto:egi — fo:note:egi/, /pi.sne:š:i — fine.š:i/, /i.nvali:idi — ku:kerzi:idi/, /a.diuda:ndi — ,a:resta:ndi/, /po.mera:ntsi — ,e:lega:ntsi/.²⁵ Lisaks tuleb arvestada, et võõrsõnade määranng ei ole ega saagi olla täiesti fonoloogiline. Rõhu temaatilisuse ja atemaatilise määramisel on, rangelt võttes, nn. omi sõnu ja võõrsõnu võimalik eristada üksnes sedavõrd, kui need on sedastatavad oma foneemilise koostise põhjal. Seega on rõhk temaatiline 1) sõnades, mille kuuluvus omade sõnade hulka on määratav foneemilise koostise põhjal, 2) sõnades, mille kuuluvus võõrsõnade hulka on määratav foneemilise koostise põhjal ja mille rõhk on temaatiline reegli järgi, 3) sõnades, mille kuuluvus ei ole määratav foneemilise koostise põhjal, kuid mille rõhk on temaatiline reegli järgi.

²⁵ Seda laadi atemaatilise viitab teiselt poolt normeerimise kaootilisusele, vrd. reegel 3a, osareglid γ ja δ ning reegel 3b, osareglid α, β ja γ.

Väljastuvad sõnad nagu /po.mera:ntsi ,a.diuda:ndi/, kus rõhk pole 3. silbil. Aga (reegel 2!): /e:lega:ntsi ,a:resta:ndi/. Siit arvatakse reegel 1 põhjal välja ja seega üldreeglile 6a alluvateks sõnad nagu /ko.m,uni.smi pro:za,i.smid/, kus rõhk on 3. silbil.

Väljastuvad näit.: /ko.l,apsi ,a.psatsi ma.gneti ko.l,etši sa.lpinksi sü.ntaksi pa.rzeke š.e.rifi pi.snesi te.rviši ro.t,angi ,a.p,elzin re.k,ordi/. Muid sõnu (reegel 2!) rõhuga 2. silbil: /,ekli.psi ,apa.tši pare.t,i ,amo.k,i pila.ši linkru.sti fine.s,i ,afi.š,i salo.ngi ,ako.rdi/.

Näit.: /,a:rapa.ima ,a:stero.idid poza.unid/.

Näit.: /kurnä.u toho.h aitä.h ma.ästi:k,u mõ.istli:k,uz karzu.ändi/.

Näit. sõnades /kä.resti:k,u rä.gasti:k ku.iute:ima/, kus rõhk on esimesel silbil.

Näit.: /pa.raia:sti ma.dala:š,e/.

Näit.: /aitä.h,i oho.h,i/.

Niisiis on rõhk atemaatiline selliste sõnade kõrval nagu /a.kuzati:iv/ ja /a:periti:iv/ ka sellistes nagu /va.lesti/, vrd. /,are.sti/.

Atemaatilise rõhuga sõnade olemasolu on tõendiks, et rõhu olemasolu ning puudumine võib olla fonoloogiliselt distinktiivne. Võrreldagu selliseid ilmseid rõhupositsioone nagu lombardi ('lombaka') /lo.mbarði/ — lombardi ('pandimaja') /lomba.rði/, standardi (nimet. standard 'normühik; eeskuju, näidis') /sta.ndarði/ — standardi (nimet. standart 'ruudukujuline plagu' /standa.rði/.

2.4. Sõnarõhu osa keeles. Sõnarõhk on teatavasti eriline foneemide artikuleerimise viis, täpsemalt kindla silbi või tähendusliku osa suhteliselt intensiivsem hääldamine sõnas.

Eesti keeles on sõnarõhk vahelduv, kuid seejuures suurel määral tingitud sõna foneemilisest koostisest. Nn. omades sõnades ning interjektsioonides, s. o. endogeenses sõnavara kihis ja seega endogeenses fonoloogilises süsteemis, on sõnarõhk positsiooniliselt defineeritav, mistõttu seda võib selles süsteemis vaadelda kui sõnajunktuuri komponenti. Heterogeenses, kogu keelt hõlmavas süsteemis on sõnarõhk siiski iseseisev üksus.

Sõnarõhu funktsionaalne osa eesti keele fonoloogilises süsteemis on järgmine.

1. Sõnarõhu peamine ning iseloomulik funktsioon on märkiv, esiletõstev. Kindla silbi suhteliselt intensiivsema esiletoomisega tõstetakse esile sõna.

2. Kuivõrd sõnarõhk võib olla atemaatiline ja kuivõrd sõnarõhk võib puududa, võib sõnarõhul olla eristav funktsioon. Eristav funktsioon on juhuslik, teisejärgulise tähtsusega ning sõnarõhu iseloomulikust funktsioonist sõltumatu.

Morfologia seisukohalt võib sõnarõhu iseloomuliku funktsiooni määrangut täpsustada: sõnarõhk tõstab esile sõna tüvemorfeemi, vastandades seda infleksiooni- ja modaal-morfeemidele; nn. omades sõnades tõstab sõnarõhk esile juurmorfeemi, vastandades seda igasugustele afiksile. Morfeemika seisukohalt on sõnarõhk enamasti temaatiline, olles seotud kindlate morfeemi- või allomorfiiklassidega; teataval määral on normikeele rõhk atemaatiline ka morfemaatilise defineerimise puhul (vt. viites 25 loetletud fonoloogilisi rõhuregleid). Lisaks võib ütelda, et eesti sõnarõhk on fikseeritud, s. t. rõhu asend püsib sõna morfoloogilisel muutmisel.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Keele ja Kirjanduse Instituut

Saabus toimetuses
24. I 1963

О СЛОВЕСНОМ УДАРЕНИИ В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Т.-Р. Вийтсо

Резюме

В статье излагаются три вопроса: 1) как рассматривалось до сих пор словесное (главное) ударение в эстонском языке, 2) в какой степени приемлимы существующие трактовки, 3) каким образом с точки зрения фонологии и морфологии можно определить словесное ударение.

Вслед за Х. Гезекеном (1660) еще А. В. Хупел и Э. Аренс показали, в каких типах слов ударение может падать на перерывный слог. Ф. И. Видеманн первым принял во внимание роль ударения в морфологической системе языка. Попытки определить роль словесного ударения в фонологической системе делали П. Аристэ, А. Раун, Р. Т. Хармс, И. Лехистэ и В. Халлап. П. Аристэ не нашел правильных примеров для доказательства своего положения о фонологичности словесного ударения. Положения А. Рауна и Р. Т. Хармса частью явно неправильны, частью же совершенно не доказаны. И. Лехистэ устанавливает три просодемы ударения: главную, вторичную и слабую, но не обосновывает свои выводы. В. Халлап показывает, что в эстонском языке существуют слова, имеющие ударение, и слова, не имеющие ударения. Несмотря на то, что положения В. Халлапа кажутся правильными, для подтверждения их необходимы еще фонетические и статистические наблюдения.

В статье делается попытка установить косвенным путем фонологичность словесного ударения через определения тематичности и атематичности ударения. Ударение тематично (англ. thematic), если его позиция в слове определима по определенным слогам или по определенным сочетаниям фонологических единиц; ударение атематично (athematic), если его позиция зависит только от конкретного слова. Если ударение атематично, то оно является фонологически различительным, ср. русск. *му́ка* [mu.ká] и *мука́* [muka.].

Процедура определения тематичности и атематичности ударения следующая. Фонологическая система эстонского языка устанавливается: сначала просодемы, затем фонемы: 1) ударение (главное и вторичное) — нулевое ударение, 2) акцент гравис ['] — нулевой акцент, 3) фонологическая палатализация — нулевая палатализация, 4) главное ударение — вторичное ударение, 5) все фонемы. Основная операция процедуры заключается в попытке определить уже установленное словесное ударение, т. е. фонетическую манифестацию этого ударения как свойства определенного сочетания фонологических единиц. Таким образом, происходит частичная дефонологизация системы так, что прежде всего ликвидируется словесное (главное) ударение.

В эндогенной фонологической системе (т. е. в системе, охватывающей незаимствованные слова) эстонского языка ударение является позиционно определенным, и его можно считать компонентом словесной юнктуры.

Из приведенных в статье правил ударения следует, что в гетерогенной фонологической системе ударение в определенных случаях может быть атематичным. При чем существуют и явные оппозиции, как *lombardi* [lo.m'bardi] 'хромого человека' — *lombardi* [lomba.rdi] 'ломбарда', *standardi* [sta.ndardi] 'стандарта' — *standardi* [standa.rdi] 'штандарта'. Таким образом, в гетерогенной фонологической системе эстонского языка словесное ударение имеет следующее назначение:

1. Главной и характерной функцией словесного ударения является отмечающая, выделительная функция. Относительно интенсивным произнесением определенного слога выделяется слово.

2. Когда словесное ударение является атематичным, и когда оно отсутствует, оно может принять различительную функцию. Различительная функция случайна, она имеет вторичное значение и не зависит от характерной функции словесного ударения.

В морфологии словесное ударение выделяет морфему-основу, противопоставляя ее инфлексивным и модальным морфемам, а в исконно эстонских словах ударение выделяет корневую морфему, противопоставляя ее аффиксам.

Институт языка и литературы
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
24. 1 1963

ON WORD STRESS IN ESTONIAN

T.-R. Viitso

Summary

This paper deals with a discussion of the following three questions: (1) the way the word stress (v. v. primary stress) in Estonian has been studied, (2) the validity of current opinions on the stress system in Estonian, (3) possibilities of defining the Estonian word stress phonologically, and morphologically.

H. Göseken (1660), A. W. Hupel, and Ed. Ahrens have stated the word types in which the word stress occurs on the non-first syllable. F. J. Wiedemann considered the stress in establishing declensions and conjugations. P. Ariste, A. Raun, R. T. Harms, I. Lehiste, and V. Hallap have made attempts to define the word stress phonologically. P. Ariste has not found relevant examples to prove his statements that the Estonian word stress is phonological. The statements of A. Raun and R. T. Harms are partially false, and partially unproved. I. Lehiste distinguishes three degrees of stress prosodies: the main stress, the secondary stress, and the weak stress, but she does not motivate her opinion. V. Hallap points out that there are words which always have a stress, and words which never have. Although the motivations of V. Hallap seem to be right, special phonetic and statistic investigations are required to prove his statements.

Considering all of this, the author of the present paper has made an attempt to solve the problem of the role of word stress in Estonian, proceeding in a more indirect

though simple way, and namely by finding if and when the stress is thematic or athematic. The word stress is thematic when the position of the stress is definable by a certain syllable or by certain phoneme orders, and the word stress is athematic when the position of the stress depends on the concrete word only. In words with athematic stress, the stress is phonologically distinctive, e.g. Russian *му́ка* /*tu.kə*/ 'pain' — *мука́* /*tu.kə.*/ 'meal, flour'.

The procedure of determining whether the stress is thematic or athematic is as follows. The identification the phonological system of Estonian includes the prosodemes as the first and the phonemes as the next, and the last phonological units: (1) stress (primary and secondary) — zero stress, (2) grave accent /' — zero accent, (3) phonological palatalization — zero palatalization, (4) primary stress — secondary stress, (5) all phonemes. The primary operation of this procedure is trying to define the primary stress known already as a property of certain phoneme orders. So a partial dephonologization of the system is produced by eliminating word stress first.

In the endogenous phonological system (i.e. in the system including native words only) of Estonian, the word stress is positionally definable, thus it is possible to treat it as a component of word juncture.

From the stress rules presented, it follows that the Estonian word stress may be athematic in certain conditions. Some evident stress oppositions are also found, such as *lombardi* /*lo.mbardi*/ 'of a lame man' — *lombardi* /*lomb.a.rdi*/ 'of a pawnshop', *standardi* /*sta.n.dardi*/ 'of a standard' — *standardi* /*standa.rdi*/ 'of a standard, banner'. Thus the functional role of the word stress in the heterogeneous phonological system of Estonian is:

(1) Primarily and characteristically that of marking, discriminative. By a relatively more intensive spelling of a certain syllable the word is picked out.

(2) Insofar as the word stress can be athematic, or absent altogether, the word stress may have a differentiating function. This function is accidental and of secondary importance, being independent of the characteristic function of the word stress.

In the morphological system of Estonian, the word stress picks out the stem morpheme opposing it to inflectional and modal morphemes; in native words the word stress picks out the root morpheme, opposing it to any kind of affixes.

*Academy of Sciences of the Estonian S.S.R.,
Institute of Language and Literature*

Received
Jan. 24th, 1963